

Krzysztof Wielgus*

orcid.org/0000-0003-1663-5740

Jadwiga Środulska-Wielgus**

orcid.org/0000-0001-7395-0662

Bastion III „Kleparz” Twierdzy Kraków – uwarunkowania procesu rewaloryzacji

Bastion III *Kleparz* of the Cracow Fortress – conditions of the restoration process

Słowa kluczowe: zabytki inżynierii, zabytki fortyfikacji, Twierdza Kraków, techniczne i kulturowe uwarunkowania rewaloryzacji

Key words: engineering landmarks, heritage of fortification, Cracow Fortress, technical and cultural conditions of revaluation

Uwarunkowania z przeszłości – aktualne dziś

Bastion III „Kleparz” to jeden z pierwszych obiektów obronnych dawnej Twierdzy Kraków, objętych prawną ochroną konserwatorską jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku jako unikatowe, klasyczne dzieło obronne z połowy XIX wieku, znamionujące przełom w sztuce wojennej i fortyfikacyjnej¹. Obiekt, położony najbliżej historycznego centrum Krakowa, z racji swojej złożoności, skali i specyfiki rozwiązań wzbudził jeszcze przed II wojną światową zainteresowanie takich naukowców, jak Kazimierz Biesiekierski i Aleksander Witold Alexandrowicz, po wojnie zaś profesorów Jana Zachwatowicza, Karola Estreichera i Janusza Bogdanowskiego. To w głównej mierze uchroniło obiekt przed planowanym wyburzeniem na początku lat sześćdziesiątych XX wieku, pozwoliło na jego adaptację do potrzeb Centralnych Piwnic Importowanych i poskutkowało wpisem do rejestru zabytków.

W latach pięćdziesiątych XX wieku decyzją ówczesnych władz fort został przeznaczony do rozbioru; polityczne powody decyzji uzasadniane były koniecznością odzyskania cegły na odbudowę stolicy; przykłady rozbiorów fortów 9, 15, częściowo 2 oraz

Past conditions – valid to this day

Bastion III *Kleparz* is one of the first defensive structures of the former Cracow Fortress placed under the legal protection of a heritage conservator back in the 1960s, as a unique, classic mid-nineteenth-century defensive outwork, marking the revolution in the art of war and permanent fortification¹. The structure, located closest to the historical center of Cracow, due to its complexity, scale and the specificity of its design solutions, aroused the interest of such scholars as Biesiekierski and Alexandrowicz even before the Second World War, and after the War – of Professors Zachwatowicz, Estreicher and Bogdanowski. It was this interest that protected the complex from planned demolition in the early 1960s and enabled its adaptation to the needs of Centralne Piwnice Win Importowanych (Central Cellars of Imported Wines – CPWI) and resulted in the structure being listed in the register of monuments.

In the 1950s, the fort was planned for demolition by a decision of the authorities; the political reasons for the decision were rationalized by the need to recover the bricks for the reconstruction of the capital; the examples of demolition of forts 9, 15, partly 2 and Bas-

* dr, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska

** dr hab., Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska

* *Ph.D., Institute of Landscape Architecture, Cracow University of Technology*

** *D.Sc. Ph.D., Institute of Landscape Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Wielgus K., Środulska-Wielgus J. Bastion III *Kleparz* of the Cracow Fortress – conditions of the resto process. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 61:101-111

Otrzymano / Received: 6.08.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.01.2020

doi: 10.48234/WK61KLEPARZ

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

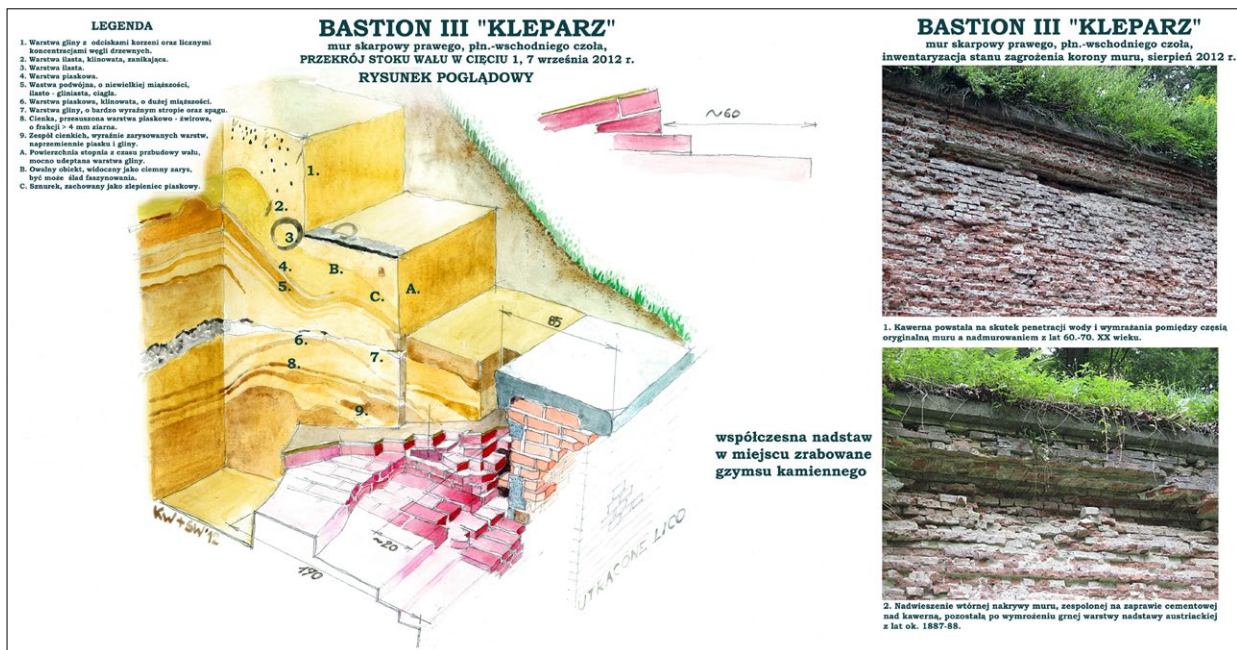
Article accepted for publishing after reviews

- 1 - strefa wjazdu
- 2 - plac wejściowy i kaponiera wewnętrzna
- 3 - kaponiera "kocie uszy" docelowo muzeum
- 4 - wał artylerii - strefa pełnej rekonstrukcji
- 5 - wał artylerii - strefa rekompozycji parkowej

Ryc. 1. U góry: Bastion III przed rozpoczęciem prac rewaloryzacyjnych, 1995; fot. W. Gorgolewski, archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków; u dołu pierwsza faza odnowy fortu, zrealizowana w całości przez PWI „Vinfort” w latach 2003–2010, kontynuowana od roku 2018 przez Fundację „Polish Heritage” w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego; oprac. K. Wielgus, J. Piekło.

Fig. 1. Above: Bastion III before the start of the renovation works, 1995; photo by W. Gorgolewski, an archive of the City Heritage Conservator; Below: the first phase of the renovation, carried out by Vinfort PWI in 2003–2010 and continued from 2018 by the Polish Heritage Foundation as part of the Regional Operational Program; elaboration by K. Wielgus and J. Piekło.

Ryc. 2. Diagnoza przyczyn lawinowej destrukcji murów skarpowych Bastionu III – rabunek płyt piaskowcowych z korony muru i zastąpienie ich prowizorycznym gzymsiem, wbrew zasadom sztuki budowlanej i konserwatorskiej. Fatalna ingerencja w stan fortu z lat siedemdziesiątych XX wieku, pomimo wpisu do rejestru zabytków, to największy, ekstremalnie kosztochłonny problem konserwatorski unikatowego zabytku w centrum Krakowa; oprac. K. Wielgus, S. Wielgus.

Fig. 2. The main cause of the progressive destruction of Bastion III's rampart walls – the robbery of sandstone blocks from the crown of the wall and replacing them with a provisional cornice, against all rules of construction and conservation practice. Disastrous interference in the fort's condition in the 1970s, despite it being included in the register of historical monuments – the biggest, extremely expensive conservation problem of a unique monument in the center of Cracow; elaboration by K. Wielgus, Sz. Wielgus.

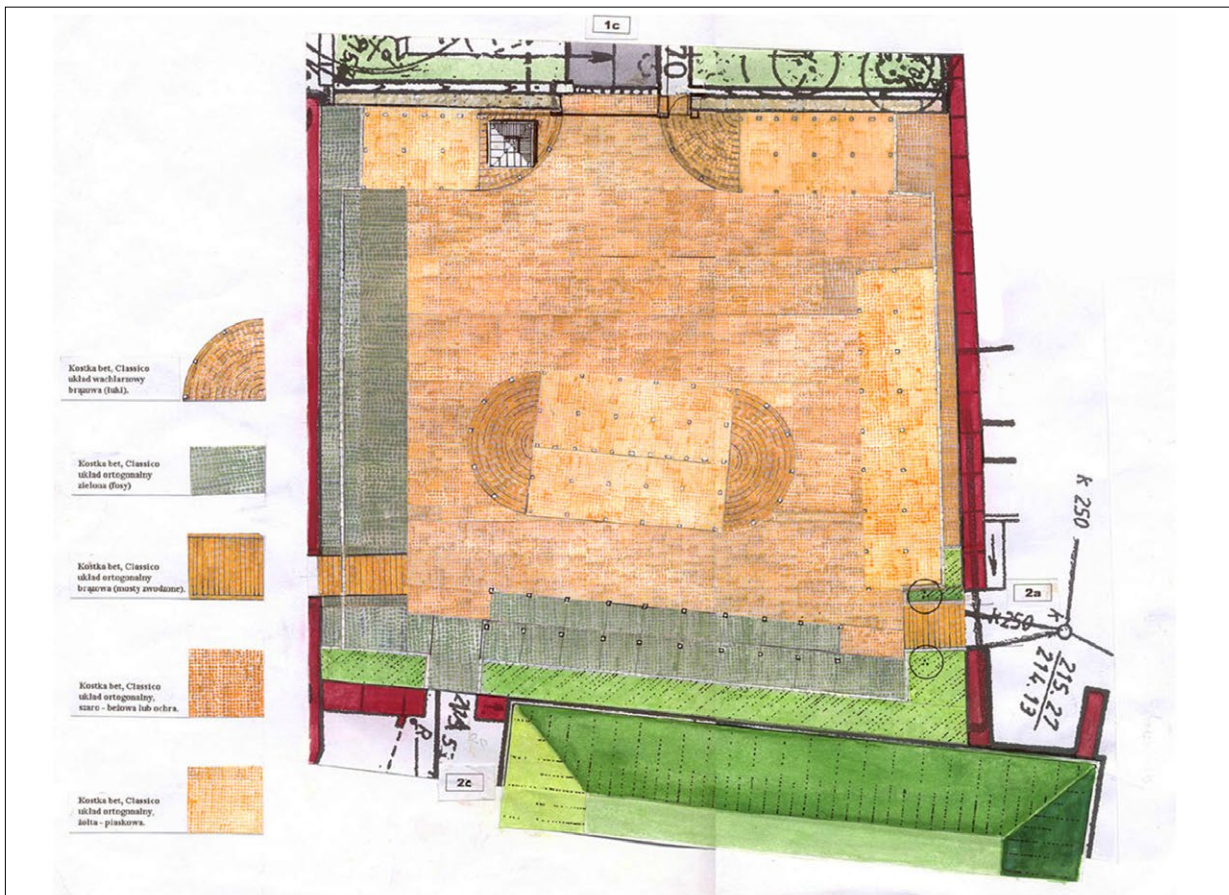
Bastionu V „Lubicz” całkowicie zaprzeczyły racjonalności takiego działania, a kampania prowadzona przez naukowców, m.in. prof. Karola Estreichera, podniosła rangę zabytków fortyfikacji i uchroniła je przed dalszymi zniszczeniami.

Uratowanie fortu przed wyburzeniem na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku oraz zainstalowanie tam odpowiedniego gospodarza, jakim były CPWI, przesłonił rzeczywisty stan budowli, a przede wszystkim rabunkowy sposób jej eksploatacji w latach siedemdziesiątych XX wieku. Rozwijające się potrzeby ówczesnego użytkownika, połączone z brakiem jakiegokolwiek poszanowania dla zabytku wpisanego do rejestru oraz właściwego nadzoru konserwatorskiego skutkowały m.in. rozkuciem większości portali do wymiarów ówczesnych środków transportowych (ciężarówek, wózków widłowych), dowolnym przekuwaniem otworów dla rurociągów itp. Działania te, podobnie jak szpecące dobudówki czy całkowity brak dbałości o struktury ziemne i nadmiernie rozrastającą się zieleń, nie były jeszcze najgorsze – nastąpiła bowiem masowa dewastacja kilkuset nadproży, węgarów, parapetów z około stu okien, bram i strzelnic. Z części potłuczonego detalu wymurowano wtórny, kilkudziesięciometrowy mur ochronny od strony ul. Prądnickiej. Część została wywieziona. Jeszcze bardziej kuriozalne było potraktowanie zabytkowego obiektu jako rodzaju swoistego kamieniołomu, z którego pozyskano kilkadziesiąt ton nakryw ze znakomitego piaskowca wieńczących mury skarpowe. Oryginalny gzyms zastą-

tion V *Lubicz* completely denied the rationality of such a move; moreover, a campaign conducted by scholars, including Professor Karol Estreicher, raised the rank of the monuments located in the complex and protected them from further destruction.

The very fact that the fort was saved from demolition at the turn of the 1950s and 1960s, and the installation of a proper host, which was the CPWI, obscured the actual condition of the complex, and above all its wasteful exploitation, which took place in the 1970s.

The developing needs of the user, combined with the lack of any respect for the registered monument and proper conservator supervision resulted, among other things, in the dismantling of most of the portals to fit the dimensions of available means of transportation (trucks, forklifts), generous drilling of holes for pipelines, etc. These actions, just like the addition of unsightly annexes or a total lack of care for earth structures and overgrowing greenery were not the worst things that happened to the fort in those years. Far worse was the massive devastation of several hundred lintels, doorjambs, and windowsills from about one hundred windows, gateways and firing positions. Parts of the smashed details were used to build a secondary, several-dozen-meters long protective wall from the side of Prądnicka Street. Some elements were disposed of. Even more preposterous was the fact that a historic structure was treated like a quarry – several dozen tons of top-quality sandstone capstones crowning the rampart walls were extracted for other purposes. The original cornice has been replaced by

Ryc. 3. Plac wielofunkcyjny oraz kaponiera szyjowa Bastionu III „Kleparz” adaptowana na klub muzyczny; izolacja budynku wykonana bez zdejmowania nasypów na kazamatach w latach 2004–2006; fot. i rys. K. Wielgus.

Fig. 3. Multi-purpose square and gorge caponier of Bastion III Kleparz adapted for a music club. The insulation of the building was made without removing embankments on casemates between 2004–2006; photo and fig. by K. Wielgus.

piono prowizorycznym wtórnikiem z niezbrojonego betonu na podmurówce ze współczesnych cegieł niskiej jakości. Wykonane niezgodnie ze sztuką budowlaną, zbyt cienkie gzymsy nie były związane strukturalnie z uszkodzonym oryginalnym murem. Powstała w ten sposób długa na kilkaset metrów podłużna, zasypa- na ziemią szczelina umożliwiająca przedostawanie się wody w głąb murów skarpowych, odpowiedzialnych za utrzymywanie potężnych struktur ziemnych. Spowodowało to największą w Krakowie destrukcję murów skarpowych w zabytkowym dziele inżynierii.

Okres poprzedzający wpis oraz rabunkowe gospodarowanie obiektem w latach siedemdziesiątych XX wieku spowodowały wielkie, obejmujące cały obiekt zniszczenia. Istnieją uzasadnione podejrzenia, że znaczna część z nich powstała już po wpisie do rejestru zabytków i była w istocie wynikiem jawnego i dosłownego łamania prawa. Aktualny właściciel obiektu – Piwnice Win Importowanych „Vinfort” Sp. z o.o. – od niemal 20 lat ratuje obiekt i doprowadza kolejne jego partie do stanu bezpiecznego, adaptując je zgodnie z obecnymi standardami. Należy podkreślić, że większość wysiłku poświęcono na niwelowanie nie tyle naturalnych procesów starzenia, ile świadomych bądź irracjonalnych zniszczeń i dewastacji powstałych w ostatnim półwieczu. PWI „Vinfort”, przejmując największy pod względem powierzchni i kubatury fort poligonalny Krakowa (porównywalny jedynie z Fortem 2 „Kościuszko”), przejęło równocześnie problemy obiektu rabunkowo wyeksploatowanego, zamkniętego, pokrytego gąszczem wtórnej roślinności, z aparaturą produkcyjną i warunkami składowania nieodpowiadającymi w żadnym stopniu standardom produkcji, rozlewania i leżakowania win. Będąc obiektem zdewastowanym i niebezpiecznym, fort nie mógł być udostępniany turystom.

Piwnice Win Importowanych „Vinfort” od roku 1996 konsekwentnie inwestują w poprawę stanu Bastionu III „Kleparz” dawnej Twierdzy Kraków. Rzeczywisty stan obiektu w chwili jego przejęcia od upadłego przedsiębiorstwa państwowego, czyli „bilans otwarcia”, nie był powszechnie znany. Obiekt znajdował się w początkowej fazie lawinowej destrukcji, wywołanej przekroczeniem nie tylko granicy własnej, strukturalnej odporności obiektu na działanie czasu, lecz także jego chłonności adaptacyjnej. Zaniedbania i destrukcja naturalna nałożyły się na zamierzoną i niezamierzoną destrukcję antropogeniczną. Prawdziwą kondycję obiektu, oprócz zarządu i kierownictwa spółki, poznał prof. Janusz Bogdanowski z Politechniki Krakowskiej, który wraz z zespołem zdecydował o rozpoczęciu wieloletniego programu naprawczego. Członkowie tego zespołu do dziś związani są z procesem rewitalizacji fortu.

Uwarunkowania współczesne

Żaden z zabytków inżynierii w Krakowie i Małopolsce nie zyskał dotąd tak wielkiego wkładu ze strony prywatnego właściciela – łączna wysokość zainwestowanych środków to około 3 mln zł.

a provisional duplicate made of unreinforced concrete, mounted on a foundation made of modern, low-quality bricks. The new, too thin cornices were structurally detached from the damaged original wall, against all construction practices. The resulting gap, several hundred meters in length and filled with soil, allowed water to penetrate deep into the rampart walls, which support the massive earth works. This resulted in the greatest damage to rampart walls in a heritage engineering work ever recorded in Cracow.

The period preceding the listing and the period of wasteful management in the 1970s caused serious damage to the entire complex. There is reasonable suspicion that a significant part of it was made already after the structure entered the register of monuments and was, in fact, the result of a blatant and literal violation of the law. The current owner of the structure – Piwnice Win Importowanych *VINFORT* Sp. z o.o. (PWI) – has been struggling with its condition for almost twenty years, salvaging its subsequent parts, making them suitable for safe use, and adapting them to modern standards. It should be stressed that most of the effort has been devoted to eliminating not so much the natural aging processes, but the conscious or irrational destruction and devastation that has occurred in the last fifty years.

When taking over the largest polygonal fort in Cracow in terms of area and cubic capacity (comparable only to Fort 2 *Kościuszko*), PWI *Vinfort* Sp. z o.o. also acquired the problems of a structure that was robbed, waterlogged, covered with a thicket of secondary vegetation, with equipment and storage conditions that did not meet, in any way, the standards of production, bottling, and aging of wine. The fort could not be made accessible to tourists, being a devastated and dangerous site.

Since 1996, Piwnice Win Importowanych *Vinfort* Sp. z o.o. has been consistently investing in improving the condition of Bastion III *Kleparz* of the former Cracow Fortress. The actual condition of the site at the time of its acquisition from the bankrupt state enterprise – Centralne Piwnice Win Importowanych, i.e. the opening balance was not widely known. At the time, the structure was in the initial stage of progressing deterioration, caused not only by the exceeding of its own innate structural resistance to the ravages of time but also by exceeding its capacity for adaptive reuse. Neglect and natural damage overlapped with deliberate and unintentional anthropogenic destruction. Apart from the company's board of directors and management, the condition of the site was known to late Prof. Dr. Eng. Arch. Janusz Bogdanowski and his closest team, who decided to launch a long-term restoration program. The members of this research team of the Cracow University of Technology are still involved in the process of the fort's revaluation.

None of the other engineering monuments in Cracow and Lesser Poland Voivodeship has received such a great contribution from a private owner; the total amount of invested funds is about PLN 3 million.

Ryc. 4. Pełnoskalowy model armaty M.61 na stanowisku na walach Bastionu III w parkowym otoczeniu; fot. J. Krząścik.

Fig. 4. Full-scale model of a 15 cm M.61 cannon at a stand on the ramparts of Bastion III, currently surrounded by a park; photo by J. Krzascik.

Ryc. 5. Wnętrze baru w kazamacie artyleryjskiej kaponierze szyjowej – stan po realizacji; fot. J. Krząścik.

Fig. 5. The interior of the bar in the artillery gorge caponier case-mate – state after completion; photo by J. Krzascik.

Żaden z zabytków dawnej Twierdzy Kraków nie ma tak długo i konsekwentnie realizowanego programu naprawczego, opracowanego z udziałem specjalistów (Nagroda Generalnego Konserwatora Zabytków i Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków za rok 2003) i realizowanego w warunkach gospodarki rynkowej, z minimalnym wsparciem zewnętrznym (wynoszącym dotąd jedynie ok. 5%).

Żaden z zabytków Twierdzy Kraków nie ma lepszej lokalizacji w stosunku do Starego Miasta i dworca kolejowego, lepszej dostępności (dojście piesze od bramy Floriańskiej – ok. 15 minut, dojazd tramwajami i autobusami), własnego, strzeżonego parkingu oraz już zbudowanej marki ośrodka kultury (klub muzyczny „Forty Kleparz” w odrestaurowanej kaponierze szyjowej fortu).

Żaden z zabytków dawnej twierdzy nie ma użytkownika, który realizując działalność komercyjną, konsekwentnie reinwestowałby znaczący procent dochodów nie tylko w bieżące utrzymanie obiektu, lecz także w poprawę jego stanu i, docelowo, w misję dzieła jako ośrodka turystyki kulturowej – swoistej „bramy do zabytków fortyfikacji Małopolski”.

Na tak rozległym i tak silnie zniszczonym obiekcie otwarto kilka frontów działań, m.in. ciągłą rewitalizację kaponierzy szyjowej, kaponierzy zapola, wału artyleryjskiego, murów obwodowych, nie wspominając o poprawie estetyki wtórnych budynków będących z konieczności siedzibą firmy czy budowie urządzeń, które mają służyć działalności edukacyjnej fortu.

Bastion III „Kleparz” jest jedynym obiektem fortyfikacyjnym w Polsce, gdzie spełniającą wysokie standardy funkcję (obecnie klubu muzycznego) wprowadzono do budynku kaponierzy szyjowej pokrytego oryginalnym nasypem ziemnym bez likwidacji i przekształceń historycznej zielonej okrywy, za to z wprowadzeniem eksperymentalnej, wielostrukturanej ochrony przeciwwilgociowej oraz pełnej infrastruktury klimatyzacyjnej w sposób nienaruszający ścian i sklepień. Fort

Contemporary conditions

None of the other monuments of the former Cracow Fortress had such a long and consistently implemented restoration program, developed with the participation of specialists (General Monuments Conservator and Monuments Conservator Association Award for 2003) and realized under market economy conditions, with minimal external support (so far only about 5%).

None of the other monuments of the Cracow Fortress has a better location in relation to the Old Town, the railway station; better accessibility (access on foot from the St. Florian’s Gate in about 15 minutes, access by tram and bus), its own guarded car park, and an established brand of a cultural center (*Forty Kleparz* music club in the renovated gorge caponier).

None of the other monuments of the former fortress has the luxury of having a user who would, while carrying out commercial operations, consistently reinvest a significant percentage of their income not only in the maintenance of the site, but also in improving its condition, and, ultimately, in its mission as a center of cultural tourism – a kind of Gateway to the fortified heritage of the Lesser Poland Voivodeship.

There are several fronts of action open in this extensively damaged complex, including the continuous revaluation of the gorge caponier, the rear defence caponier, the artillery rampart, the perimeter walls, not to mention improving the aesthetics of secondary buildings, which, due to necessity, are the headquarters of the company, or the construction of equipment to serve the educational activities of the fort.

Bastion III *Kleparz* is the only fortified site in Poland, where a high-standard function (currently a music club) was introduced to a gorge caponier covered with original earth work without liquidating and transforming the historical plant cover, with the introduction of experimental, multi-structural moisture protection. A complete air-conditioning infrastructure

Kleparz jest jedynym obiektem w dawnej Twierdzy Kraków, gdzie prawidłowo zrekonstruowano odcinek pełnoprofilowego wału artyleryjskiego, a prace nad pełną rekonstrukcją wału z poprzecznymi, ławami działowymi, strzelnicami i makietami uzbrojenia trwają nieprzerwanie.

W większości przygotowane są już elementy ekspozycyjne oraz infrastruktura jedynej w Krakowie ścieżki edukacyjnej na XIX-wiecznym forcie. W końcowej fazie znajduje się budowa stanowiska działowego z odnowioną pełnowymiarową kopią działa M-61 (pierwszego budowanego na masową skalę działa gwintowanego w Europie, opartego na koncepcji haubicy Wahrendorffa); przygotowano też kilkadziesiąt trójjęzycznych tablic edukacyjnych oraz makietę fortu. Po uzyskaniu wszelkich niezbędnych pozwoleń zbudowano specjalny zespół sanitariatów dla turystów w celu właściwego odseparowania obszaru zwiedzania od części produkcyjnej i klubowo-gastronomicznej. Działania te są istotne zarówno z uwagi na ciągle pamiętaną i dyskutowaną setną rocznicę zakończenia I wojny światowej oraz rocznicę odzyskania niepodległości, jak i starania o objęcie fortyfikacji dawnej monarchii habsburskiej statusem Pomnika Historii i docelowym, transgranicznym ich wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO².

Fort Kleparz (Bastion III „Kleparz”) jest elementem rodzącego się synergicznego projektu promocji turystycznej północnej części krakowskiego Śródmieścia jako specyficznej „militarno-komunikacyjnej dzielnicy wieku pary i elektryczności”, prowadzonego wraz z Muzeum Armii Krajowej, ulokowanym w dawnym zespole aprowizacyjnym Twierdzy Kraków, Muzeum Politechniki Krakowskiej w dawnym areszcie Koszar Arcyksięcia Rudolfa i rewaloryzowanym fortem „Luneta Warszawska”.

Uwarunkowania synergiczne i rokowania

Wartość zabytków fortyfikacji w Polsce, stanowiących wyjątkowy w Europie przegląd dawnej architektury obronnej, stanowi podstawę ich promocji jako nieznanego jeszcze szerzej dobra narodowego – produktu kulturowego w dziedzinie turystyki kulturowej. Na tej podstawie w latach 2010–2014 podjęto kilka znaczących projektów rewaloryzacji z udziałem funduszy europejskich; największe z nich to rewaloryzacja Twierdzy Zamość (w ramach programów POIiŚ i POIG) oraz Twierdzy Przemyśl (w ramach RPO dla Województwa Podkarpackiego). Do istotnych zespołów fortyfikacyjnych w kraju objętych dużymi programami pomocowymi należą: Gdańsk – Twierdza Wisłoujście i Fort „Grodzisko”, Srebrna Góra, Kłodzko, Nysa, Hel, Cytadela Warszawska, grodzisko w Trzcinicy. Dołączają do tego liczne mniejsze, niezwykle cenne inicjatywy lokalne, samorządowe oraz organizacji pozarządowych i osób fizycznych. Na terenie Krakowa wspierane są działania dotyczące zabytków Twierdzy Kraków jako ściśle powiązanych z Tadeuszem Kościuszką oraz z od-

has been installed in the building in a way that does not disrupt the walls and vaults.

The Kleparz Fort is the only facility in the former Cracow Fortress where a section of a full-profile artillery rampart has been correctly reconstructed, with ongoing work on the full reconstruction of the rampart with traverses, gun banks, infantry positions and armament mockups.

Most of the exposition elements and the infrastructure for the only educational path across a nineteenth-century fort in Cracow have been prepared already. The construction of a cannon stand with a renewed full-size copy of a 150 mm M. 61 cannon (the first mass-produced rifled cannon in Europe, based on the concept of Wahrendorff's breech-loaded howitzer) is in the final phase, several dozen trilingual educational boards and a maquette of the fort have been prepared. After obtaining all necessary permits, a special complex of sanitary facilities for tourists was built in order to properly zone the exhibition area from the production and club/gastronomy section.

These activities are important both in view of the still-remembered and discussed centennial of the end of World War I, the anniversary of regaining independence, and the efforts to apply for the inscription of the fortifications of the former Habsburg monarchy as a trans-border serial entry on the UNESCO World Heritage Sites list².

The Kleparz Fort (Bastion III *Kleparz*) is an element of an emerging, synergic project of tourist promotion of the northern part of the Cracow Śródmieście district, as a unique „military and communication district of the age of steam and electricity”, along with the Home Army Museum, located in the former Cracow Fortress provisioning complex, the Museum of the Cracow University of Technology in the former Barracks of Crown Prince Rudolf and the revaluated fort *Luneta Warszawska*.

Synergic conditions and forecasts

The value of fortification monuments in Poland, offering a unique spectrum of old defensive architecture in Europe, is the basis for their promotion as a widely unknown National Good – a cultural product in the field of cultural tourism. Based on this assumption, several major revaluation projects were undertaken with the participation of European funds in the years 2010–2014; the largest of these is the revaluation of the Zamość Fortress (as part of the OPI&E and OPIE programs) and the Przemyśl Fortress (as part of the ROP for the Subcarpathian Voivodeship). Other important fortification complexes in the country covered by large aid programs are the Gdańsk–Wisłoujście Fortress and Fort *Grodzisko*, Srebrna Góra, Kłodzko, Nysa, Hel, the Warsaw Citadel, the fortified settlement in Trzcinica and others. These are joined by numerous smaller, extremely valuable local and local-government initiatives as well as those from NGOs and individuals. Support for activities concerning the monuments of the Cracow Fortress, being closely related to the person of Tadeusz Kosciuszko and the

Ryc. 6. Położenie ważniejszych twierdz dawnej Monarchii Austro-Węgierskiej, dziś najcenniejszych zespołów zabytkowych fortyfikacji nowożytnych Europy Środkowo-Wschodniej o jednolitych i wyrazistych cechach wyjątkowej i uniwersalnej wartości; potencjalny przedmiot starań o transgraniczny wpis serjiny na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO; oprac. M.J. Mikulski, K. Wielgus.

Fig. 6. Location of the most important fortresses of the former Austro-Hungarian Monarchy – currently the most valuable heritage complex of modern-age fortifications in Central and Eastern Europe with uniform and distinctive features of outstanding and universal value. The potential subject of efforts to apply for an inscription as a trans-border serial entry on the UNESCO World Heritage Sites list; elaboration by M.J. Mikulski, K. Wielgus.

zyskaniem niepodległości w roku 1918, jako podpriorytetu Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa. Wszelkie inicjatywy są odnotowywane w skali kraju i w części konsultowane przez Komisję Architektury Militarnej Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS. Organizatorzy działań oraz użytkownicy obiektów pofortyfikacyjnych zostali skatalogowani, a z większością z nich nawiązano kontakt w ramach przygotowywania projektu dla Bastionu III w Krakowie, mającego stać się w założeniu Centrum Informacji i Wzajemnej Promocji Całości Zasobu Fortyfikacji w Polsce.

Sukces rewaloryzacji części Twierdzy Przemysł skłonił tamtejszy Związek Gmin Fortecznych do odnowienia koncepcji transgranicznego wpisu fortyfikacji nowożytnych dawnej monarchii austro-węgierskiej (zasady opracowane w roku 2010 przez Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej, przedstawione na VII Posiedzeniu Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego) jako przodującej ideowo i technologicznie w epoce drugiej rewolucji przemysłowej (będącej wspólnym dzie-

regaining of Independence in 1918, has been launched in Cracow as a sub-priority of the Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa (Public Committee for the Renewal of Cracow Monuments). All these activities in the country are recorded and partly consulted with the Commission on Military Buildings and Structures of ICOMOS-Poland. The organizers of these activities and users of post-fortification facilities have been catalogued and most of them have been contacted as part of the preparation of the project for Bastion III in Cracow, which is to become a center of information and mutual promotion of the entire fortification pool in Poland.

The success of the revaluation effort of a section of the Przemysł Fortress prompted the local Association of Fortress Communes to renew the concept of a trans-border entry of the modern fortifications of the former Austro-Hungarian monarchy (regulations developed in 2010 by the Institute of Landscape Architecture of the Cracow University of Technology, presented at the 7th Meeting of the World Cultural Heritage Committee), as an ideological and technological contribution to the era of the Second Industrial

dzictwem narodów Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej) i równocześnie niepromującej myśli wojskowej żadnego z istniejących państw. W grudniu 2016 Prezydent Miasta Przemyśla z poparciem przewodniczących parlamentów państw Grupy Wyszehradzkiej wystosował zaproszenia do wspólnych starań o wpis na Listę Dziedzictwa do wszystkich właścicieli zespołów fortecznych objętych wstępną listą konserwatorską najcenniejszych dzieł obronnych. Pozytywny odzew ze strony czeskiego Terezina oraz Krakowa, a także ponowne poparcie podczas konferencji „Europa Karpat” doprowadziły do wspólnego wystąpienia prezydentów obydwu historycznych miast twierdz: Przemyśla i Krakowa w sprawie potencjalnego transgranicznego wpisu Twierdz Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej. We wspólnej akcji wyjątkową rolę odgrywać mają Bastion III i Fort „Kościuszko” w Krakowie, połączone partnerstwem w złożonym projekcie przewidzianym do dofinansowania w ramach POIiŚ jako najlepiej znane, czytelne i przygotowane obiekty fortyfikacji XIX wieku w Krakowie i Małopolsce.

Revolution, which is the common heritage of the peoples of Central and Central-Eastern Europe, and at the same time does not promote the military thought of any of the existing countries. In December 2016, The President of the City of Przemyśl, with the support of the Presidents of the Parliaments of Visegrad Group member countries, issued invitations to begin joint efforts to include the entire complex in the Heritage Sites List to all owners of fortress facilities covered by the preliminary list of the most valuable defensive works. The positive response from the Czech city of Terezin and the City of Cracow, as well as the renewed support during the *Carpathian Europe* conference, in the presence of the Prime Minister of the Polish Government, Beata Szydło, resulted in a joint speech by the presidents of both historic fortress cities – Przemyśl and Cracow on the potential trans-border entry of the Central and Central and Eastern European Fortresses.

A unique role in the aforementioned joint action is to be played by Bastion III and Fort *Kościuszko* in Cracow, connected by a partnership in a complex project envisaged for OPI&E funding – as the best-known, legible and prepared structures of the nineteenth century fortifications in Cracow and Lesser Poland.

Bibliografia / References

Źródła / Source

- Generalübersichts Plan von Krakau* 1:10 000, ok. 1900, w zbiorach CAW w Warszawie, kopia w UMK w Krakowie.
- Plan No I/10 Bastion III kat. „e”*, Kraków, grudzień 1927, w zbiorach CAW w Warszawie, kopia w UMK w Krakowie.
- Rapportsplan über die Bastion III Kleparz* 1:800; po 1888, w zbiorach CAW w Warszawie, kopia w UMK w Krakowie.

Opracowania / Secondary sources

- Bogdanowski Janusz, *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa–Kraków 1996.
- Bogdanowski Janusz, *Dawna twierdza Kraków. Dziś podstawa systemu zieleni miasta*, „Teki Krakowskie” 1997, nr 4.
- Bogdanowski Janusz, *Problemy rewaloryzacji fortyfikacji systemu rozproszonego z przełomu XIX i XX wieku*, Konserwatorska Teka Zamojska, Warszawa–Zamość 1984 (materiały z sesji naukowej w Zamościu 26–27 listopada 1981, cz. 2).
- Bogdanowski Janusz, *Warownie i zieleni Twierdzy Kraków*, Kraków 1979.
- Bogdanowski Janusz, Holcer Zygmunt, Kornecki Marian, Swaryczewski Andrzej, *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, Kraków 1988.
- Holewiński Mirosław, *Problematyka konserwatorska zespołów koszarowych na przykładzie Twierdzy Kraków*, [w:]

Fortyfikacja, t. 1: *O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych*, red. Waldemar Brzoskwina, Warszawa–Kraków 1995.

- Janczykowski Jan, *Ochrona i konserwacja obiektów dawnej Twierdzy Kraków*, [w:] *Fortyfikacja*, t. 8: *Lokalne programy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych*, red. Piotr Molski, Warszawa 1999.
- Janczykowski Jan, *Z problematyki adaptacji krakowskich fortów*, Kraków 2002 (seria: *Atlas Twierdzy Kraków*, seria II, t. 2).
- Janczykowski Jan, *Zabytki architektury obronnej XIX i XX w. w południowo-wschodniej Polsce i problemy ich ochrony*, *Ochrona Zabytków Architektury Obronnej* (materiały konferencyjne), red. Piotr Molski, Giżycko 1997.
- Wielgus Krzysztof, *Problemy rejestracji zieleni fortecznej na przykładzie twierdz Przemyśl i Kraków*, [w:] *Zamki, miasta warowne, ogrody*, red. Janusz Bogdanowski, Mirosław Holewiński, Kraków 2002.
- Wielgus Krzysztof, Środulska-Wielgus Jadwiga, Mikulski Marcin, Pstuś Dariusz, *Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta*, [w:] *Nowe studia nad rozwojem przestrzennym Krakowa*, red. Jerzy Wyrozumski, Kraków 2007.

Publikacje prasowe / Press publications

- [MAŁ], „Pieszczenie wału”. *Ziemno-zielone prace rekonstrukcyjne na Bastionie III „Kleparz”*, „Dziennik Polski” 1999 (26 X).

- [MAŁ], *Piwnica Win Importowanych „Vinfort” ratuje Bastion III*, „Dziennik Polski” 2003.
- [MM], „Armata będzie wielka”. *Kopia działa z 1861 r. atrakcją turystyczną w forcie „Kleparz”*, „Dziennik Polski” 2003 (11 IV).
- [MM], „Brama do twierdzy”. *Nowa atrakcja turystyczna w Krakowie; ścieżka dydaktyczno-turystyczna, punkt informacyjny, winiarnia i restauracja w Forcie Kleparz*, „Dziennik Polski” 9 XI 2002.
- [MM], „Twierdza na blachę”. *Przygotowania do sezonu turystycznego na Bastionie III Kleparz; kompletna mapa Twierdzy Kraków*, „Dziennik Polski” 4 III 2003.
- Wiatrak Mariusz, „Forty Kleparz”. *Pojawiło się nowe miejsce na koncertowej mapie Krakowa*, „Gazeta Wyborcza” 2010 (26 XI).
- Wielgus Krzysztof, „Nasz Fort”, *czyli początki rewaloryzacji Bastionu III „Kleparz” Twierdzy Kraków*, cz. 1, 2, *Wiadomości Lokalne. Informator Rady Dzielnicy V m. Krakowa*, kwiecień–maj 2002.

Projekty / Projects

- Bastion nr III – Fort „Kleparz” (ob. Piwnice Win Importowanych Sp. z o.o.). Wstępna koncepcja architektoniczno-krajobrazowa rewaloryzacji. Etap I. Udostępnienie wału artylerii. Projekt urządzenia wału, parkingu i zieleńca w miejscu wałów rdzenia. Wykonano: Politechnika Krakowska, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, kierownictwo naukowe, weryfikacja: prof. dr hab. inż. arch. Janusz Bogdanowski, kierownik zakładu: prof. dr hab. inż. arch. Maria Łuczyńska-Bruzda; zespół autorski: dr inż. arch. Krzysztof Wielgus (koordynacja prac), dr inż. arch. Mirosław Holewiński, mgr inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, mgr inż. ogr. Marcin Gajda, Artur Aksman, Mirosław Mailinger, Maciej Szromik; konsultant ds. inżynierii drogowej: prof. dr hab. inż. Andrzej Rudnicki; Kraków 1998.
- Rewaloryzacja Bastionu III Kleparz. Projekt placu wielofunkcyjnego w lewym międzypolu sztywnym fortu wraz z drogą dojazdową i przekształceniem zieleńca, zespół autorski: dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, dr inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, mgr inż. arch. Joanna Piekło; współpraca: Helena Parczewska, Katarzyna Łukaszewska; ArchStudio, Kraków 2001.
- Program funkcjonalno-przestrzenny zagospodarowania fortu [Kleparz]. Projekt koncepcyjny przebudowy, rozbudowy, nadbudowy wraz ze zmianą sposobu użytkowania istniejącego zespołu obiektów fortecznych Bastion nr III – Fort Kleparz z dotychczasowej funkcji produkcyjno-magazynowej na cele hotelowe, administracyjno-biurowe z częścią konferencyjną, handlowo-usługowo-gastromiczne oraz muzealno-wystawiennicze wraz z urządzeniami budowlanymi. Zespół autorski: architektura: mgr inż. arch. Joanna Piekło, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, mgr inż. arch. Małgorzata Aleksandrowicz; współpraca: Tadeusz Górski, Anna Kuchniak, Arkadiusz Sordyl; branże: wod.-kan.-gaz-co-elektryka: mgr inż. Jerzy Krysa, mgr inż. Jerzy Oprocha; ArchStudio, Kraków 2005. Uzgodnienie konserwatorskie 3 II 2006.
- Program prac remontu konserwatorskiego ceglano-muru skarpowego prawego czoła [północno-wschodniego] Bastion III – Fort „Kleparz”, Twierdza Kraków, Etap I 2012. Wpis do rejestru zabytków: nr A-307 z 1968. Opracowanie: mgr Bożena Klyszcz, mgr Halina Baster, część historyczna mgr Stanisław Sławiński, konsultacja: dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, Kraków, luty 2011.
- Dokumentacja techniczna Bastion III „Kleparz”. Remont muru skarpowego prawego czoła [północno-wschodniego], Kraków, ul. Kamienna 2–4, nr ewidencyjny działki 263/4, 235/3; wykonanie: architektura: mgr inż. arch. Joanna Piekło; ekspertyza techniczna, projekt konstrukcji: mgr inż. Robert Kocwa, ArchStudio, Kraków, maj 2012.
- Sprawozdanie z remontu konserwatorskiego dotyczy ceglano-muru skarpowego prawego czoła [północno-wschodniego]. Bastion III – Fort „Kleparz”, Twierdza Kraków, Etap I 2012. Wpis do rejestru zabytków: nr A-307 z 1968. Generalny wykonawca: Pracownia Konserwacji i Remontu Zabytków i Dziel Sztuki Antoni Kałużny 31-154 ul. Worcelła 10/14. Sprawozdanie opracowały: mgr Bożena Klyszcz, mgr Halina Baster, nadzór naukowo-badawczy: dr inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, Kraków 2012.
- Projekt o charakterze strategicznym, obejmujący całość zagospodarowania Twierdzy Kraków, wykonany dla Miejskiego Konserwatora Zabytków – program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków, wykonany na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, na zlecenie Urzędu Miasta Krakowa, Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Oddziału Ochrony Zabytków. Kierownictwo naukowe: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, prof. PK; zespół autorski: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, prof. PK, dr inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, dr inż. arch. Anna Staniewska, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus (koordynacja prac), mgr inż. arch. kraj. Aleksandra Bąk, mgr Waldemar Brzoskwinia, mgr inż. arch. kraj. Karol Chajdys, mgr inż. arch. kraj. Tadeusz Górski, mgr inż. arch. kraj. Katarzyna Jakubowska, mgr inż. arch. kraj. Kasper Jakubowski, mgr inż. arch. kraj. Łukasz Kielar, mgr inż. arch. kraj. Jan Kocieniewski, mgr inż. arch. Piotr Leonowicz, mgr inż. arch. kraj. Anna Maj, mgr Marcin Jakub Mikulski, mgr inż. arch. kraj. Ewa Pasula, mgr inż. arch. Joanna Piekło, Dariusz Pstuś, mgr Halina Rojkowska, mgr inż. arch. Wojciech Rymśza-Mazur, mgr Michał Szkoła.

Inne / Others

Atlas Twierdzy Kraków, t. 5, Seria II, Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Miasta Krakowa, Oddział Ochrony Zabytków, Kraków 2010, edycja 2012. Redakcja: mgr Halina Rojkowska, Oddział Ochrony Zabytków Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Miasta Krakowa; dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, mgr inż. arch. kraj. Karol Chajdys, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich.

O przyszłość Twierdzy Kraków. Program ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego, kier. nauk. dr hab. inż. arch.

Zbigniew Myczkowski, prof. PK; zespół autorski: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, profesor PK, dr inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, dr inż. arch. Anna Staniewska, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus (koordynacja prac), mgr inż. arch. kraj. Aleksandra Bąk, mgr Waldemar Brzoskwini, mgr inż. arch. kraj. Karol Chajdys, mgr inż. arch. kraj. Tadeusz Górski, mgr inż. arch. kraj. Katarzyna Jakubowska, mgr inż. arch. kraj. Kasper Jakubowski, mgr inż. arch. kraj. Łukasz Kielar, mgr inż. arch. kraj. Jan Kocieniewski, mgr inż. arch. Piotr Leonowicz, mgr inż. arch. kraj. Anna Maj, mgr Marcin Jakub Mikulski, mgr inż. arch. kraj. Ewa Pasula, mgr inż. arch. Joanna Piekło, Dariusz Pstuś, mgr Halina Rojkowska, mgr inż. arch. Wojciech Rymza-Mazur, mgr Michał Szkoła.

¹ Zob. też: „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, nr 60, s. 85–93.

² Należy podkreślić, że koncepcję tę przedstawił dr Tomasz Orłowski podczas Międzynarodowego Dnia Ochrony Za-

bytków w roku 2004 na Zamku Królewskim na Wawelu właśnie przy okazji wręczenia Nagrody GKZ i SKZ dla projektu rewaloryzacji naszego fortu.

Streszczenie

Bastion III „Kleparz” dawnej Twierdzy Kraków z racji swego śródmiejskiego położenia i złożonego procesu przemian (militarnych i niemilitarnych) może być traktowany jako ikoniczny, indykacyjny i probierczy przykład zabytkowych XIX-wiecznych fortyfikacji w Polsce. Po przedstawieniu jego wartości historycznych (dokumentacyjnych, porównawczych, edukacyjnych) w artykule ukazane zostają syntetyczne uwarunkowania techniczne, przestrzenne i kontekstowe; kulturowe i społeczne, krytycznie ważne dla trwającego procesu rewaloryzacji tego zabytku.

Abstract

Due to its downtown location and complex transformations (military and non-military) across history, Bastion III *Kleparz* of the former Cracow Fortress can be treated as an iconic, indicative and probative example of the heritage of nineteenth-century fortifications in Poland. After presenting its historical values (documentary, comparative, educational) – this article presents a synthetic summary of technical, spatial and contextual conditions, as well as cultural and social determinants, which are critical for the ongoing reevaluation process of this monument.